

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ عبدل رؤف

ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناولاں اُتے فکری اثرات

Abstract

The Progressive movement has profound impacts on world literature. Along with world literature, this movement also greatly influenced Pakistani literature. In Punjabi literature the impacts of this movement on Punjabi novels are very significant. This article examines the intellectual impacts of Progressive movement on Progressive Punjabi Novels.

سماج دافکری نظام وسن والیاں دی سوچ اتے اُسردا اے۔ جیہدے وچ اوٹھوں دی لوکائی دے روئے، رسماں، ریتاں تے قدراں شامل نیں۔ رویے، رسماں، ریتاں، رواج تے قدراں ویلے دے نال بدلدیاں رہندیاں نیں۔ پرانیاں تے نویاں قدراں تے رویے سماج اتے مثبت تے چنگیاں تبدیلیاں لیاؤندے نیں اوہ پنجابی ناول کاراں ودھ چڑھ کے لوکائی سامنے رکھے۔ ترقی پسند تحریک آؤن نال عالمی ادب دے نال نال پاکستانی ادب وی ایس توں ڈھیر متاثر ہويا۔ ترقی پسند تحریک نے پنجابی ناول اتے بہوں فکری اثرات پائے چھڈے نیں۔ ترقی پسند تحریک داترقی پسند پنجابی ناولاں اتے پہلاتے وڈا اثر فکری اصلاح اے۔ ترقی پسند تحریک دے اثر پیٹھ الیکے پاکستانی پنجابی ناولاں وچ سماج دی اصلاح واسطے بہت کجھ اے۔ کیوں جے کسے ناول دامقصد سماجی سچائی تے حقیقت توں پردے چکنا تے تفریح دے موقعے دین دے نال اصلاح وی

☆ لیکچرار پنجابی، نمل اسلام آباد

ات ضروری اے۔ پاکستانی پنجابی ناول کاری وچ سب توں پہلاں ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات وچوں اصلاحی فکر ڈھنگ ظفر لٹاری ہوراں دے ناول ناز و وچ دسدا اے جدوں گانمن دی اماں ہندو دی باڑی ناز و نوں چنگا نہیں جاندی اتھے لکھاری دے اکھر ساڈے سماج نوں بالاں نال پیار تے محبت کرن داسبق دیندے نیں۔ لکھاری دے ایہناں اکھراں وچ اصلاح دا کچھ جھلکدا اے۔ اوہ لکھدا اے:

”بال قدرت دی طرفوں دان ہوندے تے اے معصوم ہستی، جیڑھلے غم، فکر کینے

بے پروا تھی تے کھل دی اے تاں اوندی معصوم مسک کائنات کیتے سکھ دا

موجب بندی اے۔“ (1)

ایہو اصلاحی پہلو فخر زمان دیاں چوکھیاں ناولاں وچ لاٹاں ماردا دسدا اے۔ ست گواچے لوک وچ اوہناں سماج دے مثبت تے منفی کرداراں راہیں سماج دی اصلاح واسطے جتن کیتے۔ آپنے توں نیویں دا استحصال کرن نوں سختی نال رد کیتا گیا اے۔ اوہناں موجب سب اک نیں کیوں جے اوہ انسان نیں۔ جیڑھلے اک دوجے دے دکھ، تکلیف تے پریشانی توں جانو پر فیروئی اک دوجے واسطے کنڈے کھلار دے نیں۔ بڑے سوہنے تے سچے ڈھنگ نال سماج نوں جگاؤن دے جتن کردیاں لکھدے نیں:

”اسیں سارے اتھے اپنا اپنا دکھ روون تے ہنجو کیرن نہیں آئے۔ ساڈی

ساریاں دی ایکتا اے۔ اسیں اک گل دے نکلے نکلے جزو ہاں۔“ (2)

ایہہ فکری اصلاحی اثر مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے پکھیر و وچ وی دسدا اے جتھے اوہناں سماج دیاں منفی قدراں نوں رد کر کے استحصال کرن والیاں نوں معاشرے دا اچھا ناسور آکھیا اے جینہاں سماجی سکھ چھین تے خوشیاں عام لوکائی کولوں کھوہ لئیاں۔ لکھاری ناول دے مڈھ وچ ای انسان نوں جھنجھوڑ کے اوہنوں اپنی تھاں تے مرتبہ دکھان دی کوشش کیتی۔ تارڑ صاحب لکھدے نیں:

”کیوں جے ایہہ دو جیاں جنوراں توں وکھ ہوندا اے۔۔۔۔۔ اپنے آپ نوں سمجھو

جنوراں توں اچا تے وڈا سمجھدا اے۔۔۔۔۔ اشرف المخلوقات۔۔۔۔۔ پراہید بھائی

بند۔۔۔۔۔ ایہنوں جیوندیاں مار مکاندے نیں۔۔۔۔۔ تے مویا ہويا بندہ کس

کاری؟۔۔۔۔۔ بوچھڑ جاند اے۔۔۔۔۔ پھل کے بھکا نا ہو جاند اے۔“ (3)

جے انسان اشرف المخلوقات اے تے اوس نوں بنان دا مقصد ایہہ نہیں کہ جیوندیاں ای اک دوجے نوں مار دیوے

سگوں اپنی اصلاح کرے کیوں جے اللہ نے اوس توں ودھیا تے اچی کوئی مخلوق نہیں بنائی۔ ترقی پسند تحریک دا اصلاحی فکری پکھ 'بلدے دیوے' وچ وی نمایاں اے۔ جیہدے وچ لیکھک بابا حق نواز دے کردار راہیں سماجی اصلاح دے پکھ دا خیال رکھدیاں لکھیا گیا اے کہ:

”تسی دنیا وچ کم کرو، لوکاں دی خدمت کرو۔ اپنی خوشی دے سامان پیدا

کرو۔۔۔۔۔ پر نال نال اک ڈور اللہ دے نال ایسی بنھ کے رکھو جے تہانوں کسے

حالت وچ وی غصے وچ تے نہ عیش وچ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک نہ بھلے۔“ (4)

ایسے پکھ دی جھاتی 'اک آنکھی دھی پنجاب دی' وچ جدوں ڈاکو نوں مارمکان واسطے عزت بیگ، سرور شیرو تے انسپکٹر چیمہ نے ارادہ پکا کیتا۔ او تھے لکھاری سماجی اصلاح دا پکھ دکھاندیاں حمیدہ بانو واسطے انج اکھوایا:

”حمیدہ بانو ساڈے البیلے پنجاب دی اک آنکھی دھی اے۔ اتے دوجی اوہدی آنکھ دامان! ساہنوں دوہاں دی عزت بچان لئی اپنے لہودی اخیر لی بوند قربان کر دینی

چاہیدی اے۔“ (5)

ترقی پسندی دے اثر پٹھ لکھے ناول 'چکڑ رنگی مورقی' وچ کہکشاں ملک ہوراں اصلاح دے پہلو نوں کھ مڈھ رکھیا اے۔ کیوں جے اوہناں داوڈا مقصد تفریح دے نال نال سماجی اصلاح اے۔ ناول وچ زبیدہ دی سوچ راہیں ماسی جنتے خالد تے بشری دے ورتب ویکھ کے دسیاتے او تھے لکھارن نے اصلاح دا پکھ انج دکھایا کہ:

”دھیے جھوٹھیاں بھیناں تے بھروسہ نہ کریں۔ تیرا بندہ بشری نال لنگھدا ویکھیا سی دونہاں دے مونہہ تے بھین بھرا والا نور نہیں سی۔ رومال نوں ہتھ وچ پھڑ کے کچھ دیر لئی اوہدا ایمان ڈول گیا۔“ (6)

ناول ”گھنجل“ ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات توں ڈھیر متاثر اے۔ ایس وچ نویں تے آزاد خیالاں نوں گوڑھی تھان دتی گئی اے۔ گل وی گوچری اے ایہدے وچ نسرین بھٹی ہوراں اصلاح دا پہلو بھرویں ڈھنگ دکھایا۔ جدوں پھل مودنوں مل کے اوہدے بالاں نوں ویکھدی اے تاں بہوں پریشان ہو کے سوچدی اے اوہ کلی رہ گئی اے اوہدا اپنا ضمیر ای اوہدی رہنمائی کردا اے۔ اوہ سوچدی اے:

”صرف باغ دا اک پھل ٹٹن کھلن نال سارا باغ نہیں اجڑدا۔۔۔۔۔ صرف پیار

مجت اک مرد۔۔۔ نال ای سی تینوں۔۔۔ پیار محبت اپنے ضمیر۔۔۔ تے کم کاج
تے نالے اپنے فرض اصولاں نوں وی کیتا جاسکدا اے۔۔۔ فیر جنگ آزادی
دے دناں وچ خورے کنیاں سوانیاں سہاگ توں محروم ہو گئیاں۔۔۔ کیہ اوہ
اکلاپے تے مجبوری کولوں گھاہر کے مر گئیاں نیں۔۔۔ فیر ناامیدی تے بوہت
وڈا گناہ اے۔۔۔ تے گناہ روح نوں عذاباں لئی تیار کردا اے۔ (7)

ترقی پسند تحریک داصلاحی فکر دارنگ تے اثر فرزند علی ہوراں دے ناولاں اتے واہواوکھالی دیندا اے۔ چینہاں وچ
پٹھلے طبقے دی گل کردیاں سماج دیاں برائیاں توں پردے چائے۔ اصلاحی فکر ناول 'تائی' وچ اوس ویلے دکھالی دتی جدوں خدا
بخش تاڑ گیا کہ حفیظ کسپہو راہی مصیبت وچ پھسایا اے۔ لیکھک لکھدا اے:

”دلا سہ دیندا ہویا۔۔۔ کجھ دن ایستھے رہن لئی آکھدا اے۔۔۔ اچھا پتر خدا
تیرے دکھ کٹے۔ بوٹ (ووٹ) پین مگروں تیری مصیبت سن کے کوئی حل لہج
لواں گے۔ پر مردانہ (تسلی رکھ) ہو۔ اوکھے ویلے وی کدی مرداں تے آئی
جاندے نیں۔ اکھے: مرداں تے گھوڑیاں کم پین کوئے۔“ (8)

ایہہ اصلاحی فکر داپکھ اوہناں دے ناول 'بھٹھل' وچ جھاتیاں ماردا دسد اے۔ پنجاب دی سوانی اتے ہون والے
ظلمناں نوں مکھ رکھ دیاں اپنے گرو استاد دامن دے فرمان راہیں اوہ اصلاحی فکر دیندے نیں کہ:
ایس کائنات وچ کوئی خوبصورت چیز ہے تاں اوہ عورت اے۔ عورت توں ودھ
کے کوئی ہوور شے حسین نہیں۔ چینہاں وی ایس حسین شے دی ناقدری کیتی اے
یاں احترام نہیں کیتا اوہناں نوں ای سکھ نصیب نہیں ہویا۔ ایہہ سادھو، سنت تے
فقیر عورت دے ای دھتکارے ہوئے نیں۔ مطلب ایہہ کہ اوہناں نوں عورت
دی ناقدری تے بے حرمتی کرن وجوں پھٹکار پئی ہوئی اے۔“ (9)

احمد سلیم دے ناولاں "نال میرے کوئی چلے" تے "تتلیاں تے ٹینک" اتے دی ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات
وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں ایس اصلاحی انداز فکر نوں سندھی تے پنجابی دے فرق نوں مٹاون واسطے کیتا:
”وینا اک سندھی نیشنلسٹ کڑی اے۔ کئی سیاسی مس؟ لیاں تے اوہدی راء زاہد

نال نہیں رلدی۔ میرا خیال سی کہ زاہد دے ویاہ دے مس؟ لے تے اوہ ضرور
 اوہ دے نال ہووے گی۔ وینا میرا اک غیر سندھی کڑی نال ویاہ کرنا چنگا نہیں
 سمجھدی۔۔۔ زاہد دی گل سن کے مینوں انج لگا جیویں کوئی غیر سندھی کڑی انسان
 نہ ہوو پیر میں کچھ وی نہ بول سکیا۔“ (10)

حسین شاہد ہوراں ناول 'ڈراکل' وچ سماج دے وڈیریاں، جاگیرداراں، افسراں، حکومتی چچیاں، فوجیاں تے
 مذہبی اماماں نوں تنکیاں کر دیاں سماج واسطے اصلاحی فکر نوں موضوع بنایا۔ ایہدی جھلک اوہناں دے ناول وچ اوس ویلے
 دسویں صدی اے جدوں فوجی راج ختم ہویا تے عام لوکاں پیپلز پارٹی داسو ہنسوا گت کیتا:

”نگھے تے بھرویں سوا گت دی وجہ اکوہائی۔ اوہ ایہہ بے اوس بندے نے مدان
 وچ آکے اک اجیہی زبان بولنی شروع کیتی جیہڑی صدیاں توں عاماں دیاں
 سینیاں وچ تے تڑندی سی، پر بلاں تے نہیں سی آسکدی۔ اوس گونگیاں عاماں
 نوں زبان لادتی۔ اوہنے بے حرصی دیاں جھوٹیاں ہوئیاں بوٹیاں تے وعدیاں دا
 برکاماریا تے بوٹنگر کھلو تے۔ اوس نے دکھاں دے اوپاء لئی انج دے قول دتے
 جے مویاں مچھیاں وچ وی جان پئے گئی۔“ (11)

افضل احسن رندھاوا ہوری پاکستانی پنجابی دے منے پر منے ترقی پسند لیکھک نیں۔ اوہناں دے ناول سماج دیاں منفی
 تے مثبت قدراں نوں ڈاڈھے سلکھنے ڈھنگ نال سامنے لیائے۔ اوہناں دے ناول 'سورج گرہن' وچ مشرقی تے مغربی
 وسیب دی وسوں وکھان دے نال اصلاح دا کچھ وی نکھیر ویاں اے۔ ناول سورج گرہن وچ نوکری کرن والی کڑی دیاں
 اوکڑاں توں پردہ چاندیاں تے مرد دی کمینگی وکھا کے اصلاح دا جتن کیتا اے:

”اک یتیم کڑی، جس بقول اوہ دے چوتھی جماعت توں لے کے اُتا نہہ تک
 وظیفے لے لے کے پڑھائی مکمل کیتی۔ اوہدی اوہ نوکری وی چنگی سی پر مردی
 کمینگی تے حرص نے اوہنوں اوہ نوکری چھڈن تے مجبور کردتا۔“ (12)

ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناول اتے فکری اثرات دے پرچھاویں چنگے وکھالی دیندے نیں جینہاں وچوں فکری
 اصلاح دا کچھ نکھیر ویاں اے۔ کسے وی قوم دی رہتل و ہتل اوس قوم دا انملا سرمایہ اے۔ جیہڑی قوم تے سماج اپنی وسوں نوں
 سانجھ کے رکھدا اے۔ اوہ ہر ویلے ترقی دیاں پوڑھیاں چڑھدا اے۔ ادبی لیکھکاں، استادان، وڈکیاں تے ماپیاں دا فرض

اے کہ بالاں تے نویں نسل نوں وٹوں تے رہتل و ہتل توں جاؤ رکھن تاں جے سماج دی بڑھوتری چنگے پاسے کیتی جاسکے۔
ظفر لشاری ہوراں دے دونوں ناول "نازو" تے "پہاج" چنگی مثال نہیں جینہاں وچ پنجاب دی رہتل و ہتل نوں
سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا۔ اوہناں دے دوہاں ناولاں وچ سرائیکی وسیب دے سوہنے جھلکارے نیں۔ ناولاں دا
پچھو کڑوی سماجی تے معاشرتی اے جیہدے وچ سماج دے سارے انگ بھروں نیں۔ اوہناں دے ناول 'پہاج' وچ وی
پینڈ ووسوں، اوتھوں دے نظارے تے حیاتی دے سارے کچھ نیں۔ ایس ناول بارے ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی رائے اے کہ:

”ظفر لشاری دیہات دی فضا، ماحول تے رسم و رواج تے وس وسیب کول پینٹ

کیتے منظر نگاری دے شوق وچ کردار نگاری کو مجروح نہیں کیتا تے ایہندے نال

نال علامت دے شوق وچ کہانی پن کو نہیں وساریا۔“ (13)

پینڈ و رہتل تے وسیب دیاں جھلکیاں مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے ناول پکھیر و وچ وی نمایاں نیں۔ اوہ
پینڈ ووسوں دے جانوسن جیہدے ثبوت تے دلیلاں اوہناں دے ناول وچ موجود نیں۔ اوہناں ناول راہیں پینڈ دے ماحول
نوں سوہنے تے سچے ڈھنگ نال الکیا جا پدا اے کہ لیکھک ناول کسے پینڈ وچ بہہ کے لکھدا رہیا۔ پینڈ دے چھپڑ تے اوہدے
پانی دی مشک، بھٹھی تے اوہدے دھوئیں، گوہے تے اوہدی بھرمات، شفالے تے اوہدے اتے پئی تریل دی خوشبو توں چنگے
جانوسن۔ رضیہ نور محمد دے ناول "بلدے دیوے" وچ تہذیبی تے ثقافتی تشخص دے شعور نوں ڈھکویں رنگ پیش کیتا گیا۔
ناول سماج دے جاگیرداراں تے وڈیریاں داکھ وکھاندیاں سماج دی سچی تے سچی تصویر اے۔ ناول دے مکھ بند وچ فخر زمان
ہوراں سماج وچ زنانی نال ہون والے سلوک نوں بڑے سواہرے تے پدھرے ڈھنگ نال بیان کیتا۔

ایسے طرحاں نادم عصری ہوراں "اک آنکھی دھی پنجاب دی" وچ پنجاب دی وٹوں دے وسیبی انگ بڑے سوہنے
تے سلکھنے ڈھنگ نال دکھائے۔ نسرین بھٹی ہوراں دے ناول "کھنجل" اتے وی ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات بھروں
نیں۔ اوہناں ناول وچ ملی دے کردار راہیں وسیب تے مشرقی زنانی دیاں ذمہ داریاں دا نکھیر اچھے ڈھنگ دکھایا۔

ترقی پسندی دا ایہو فکری کچھ کہکشاں ملک ہوراں دے ناول "چکر رگی مورتی" وچ وی وسدا اے۔ جدوں اوہناں
اپنے مرکزی پاتر زبیدہ نگار کولوں دستکاری واسطے انڈسٹریل ہوم بنوایا۔ جیہدے وچ اوہ بے آسراتے بے وسیاں زنانیاں نوں
دستکاری دافن سکھاندیاں تے ملکی سطح دی نمائش راہیں دیس تے سماج دے وسیبی تے فنی مہاندے نوں لوکاں سامنے
رکھدیاں۔ ایہہ تہذیبی تے ثقافتی فکر فرزند علی ہوراں دے ناولاں "تائی" تے "بھمیل" وچ وی بہوں اے۔ اوہ لکھدے نیں

جدوں اسیں سندھ توں پشاں واپس پنجاب مُڑ کے آئے تے ایتھوں دی وسوں تے ماحول دا بڑا سوا آیا۔
 احمد سلیم ہوری وی ترقی پسند تحریک توں اثر لین تے پینڈو ماحول نال جُڑت رکھن والے لکھاری نیں، اوہناں
 دے ناولاں وچ سماج دی وسوں دے جاندار جھلکارے نیں۔ ناول "نال میرے کوئی چلے" وچ جدوں میاں فضل دین نے
 ایشرسیاں، راج کورتے اوہناں دی اک سال دی دھی نوں اپنے گھرای رکھیا پر فیروسی سارا پینڈا اوہناں دا خلاف ہو گیا تے اخیر
 پینڈ والیاں دی مخالفت تے آکھن پاروں ایشرسیاں تے راج کور میاں فضل دے گھروں ٹر گئے جے انج نہ ہووے کہ لوکی میاں
 ہوراں نال وی کجھ برا کر چھڈن۔ ایہہ وسیب دار و اراج اے کہ کئی واری لوکاں دے آکھن تے اوہ کجھ کرنا پیندا اے جیہڑا پسند
 وی نہیں ہوندا تے چنگا وی نہیں لگدا۔ انج ای فوزیہ رفیق ہوراں ترقی پسند تحریک توں فکری اثر لیندیاں ناول "سیکنہ" وچ
 پنجاب دی وسوں تے وسیب دے مہاند رے نوں بڑے سوہنے تے سولے ڈھنگ نال دکھایا۔ لکھدیاں نیں:

”گل نوں پہلوں سوچی دا اے، جیویں دودھ وچ جاگ لائی دی اے۔ تُوں روز
 و بہنی ایں، شام نوں دودھ وچ چھٹا دی لا کے رکھی دا اے۔ پوری رات لنگھ
 جاندی اے تے جاگ سارے دودھ نوں دہی بنا دیندی اے۔ سویرے اوہنوں
 رُڈک کے اوہدے وچوں خالص مکھن کڈھ لئی دا اے تے چاٹی لسی دی رہ جاندی

اے۔“ (14)

زابد حسن ہوراں دا ناول "تسی دھرتی" (۱۹۵۲ء) پنجاب تے پنجاب واسیاں دی وسوں دکھاندیاں تاریخ تے
 جھاتیاں پاندا اے۔ ایہہ ناول بار تے بار واسیاں دے جیون تے دوسو ورھیاں دی تاریخ نوں سانبھ کے بڑے سچے ڈھنگ
 راہیں پیش کردا اے۔ پنجاب دی وسوں تے رہتل و ہتل دے پرچھاویں ایہناں ترقی پسند پاکستانی پنجابی ناولاں وچ بھرویں
 نیں جیہڑے ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات دا سٹا نیں۔

کوئی ملک، قوم یاں سماج اودوں تیک اپنے پیراں اُتے نہیں کھلوسکدا اجدتیک ملک، قوم تے سماج وچوں طبقاتی ونڈ
 ختم نہ ہوئے۔ جدتیک پٹھلے تے پینے طبقے نوں اتے لیاون تے اوہناں نوں برابری دی سطح تے حقوق نہ ونڈے جان اودوں
 تیک کوئی سماج پورا نہیں ہوسکدا۔ قدیم سسے توں غلاماں دی خرید فروخت ہوندی آئی اے جس اپنے نال ہو رڈھیر ساریاں
 سماجی برائیاں تے کمزوریاں نوں جمیا۔ ترقی پسند تحریک نے پاکستانی پنجابی ناول اتے جیہڑے فکری اثرات چھڈے۔ اوہناں
 وچوں وڈا اثر سماج وچوں طبقاتی ونڈ نوں مکاؤ نا اے۔ ترقی پسند تحریک دے فکری اثر نوں پنجابی ناول کاراں کھلے مونہہ

اپنایا۔ نمائیاں تے طبقاتی ونڈ دے پسے لوکاں اتے دھاڑ ویاں دے ظلم دا اوہدوں پتا لگدا اے جدوں گانمن اک دن شماں توں بعد گھر ولدا اے مریم اوہدے کولوں چر کے آؤن دی وجہ کچھی اوس سارا واقعہ سنایا۔ طبقاتی لائحہ عمل نوں رضیہ نور محمد ہوراں اپنے ناول "بلدے دیوے" وچ وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا تے سماج دی ایس برائی توں پردے لاہن دے چنگے آہر کیتے۔ مستنصر حسین تارڑ ہوراں ماحول نوں کجھ وکھرے ڈھنگ بیان کیتا۔ جدوں بندہ تے پکھیر و طبقاتی ونڈ تے استحصال توں اکٹے گئے فیروہناں کٹھیاں ویلاٹیاں دا آہر کیتا اوہ اپنے اتے گرجاں دے ڈر پاروں چپ ہو گئے تے مونہہ سی لے۔

نسرین بھٹی ہوراں دے ناول "ہنجل" وچ وی ترقی پسند تحریک دافکری اثر ڈھیر گورھا دکھالی دیندا اے۔ اوہناں اپنے ناول وچ طبقاتی ونڈ نوں بندن دے بڑے جتن کیتے۔ اوہناں طبقاتی کشمکش نوں 'مود' تے 'پھل' دی گل بات راہیں نکھیر دی کوشش کیتی۔ پاکستانی پنجابی ناول کارکہکشاں ملک ہوراں وی ایس اثر نوں ڈھیر قبولیا۔ جیہد اپر چھاواں اوہناں دے ناول "چکڑ رنگی مورتی" وچ پوری طرح دسد اے۔

ترقی پسند تحریک دافکری اثر فرزند علی دے ناولاں وچوں وی بڑا گھر کے سامنے آؤندا اے۔ اوہناں دے چوکھے ناول طبقاتی ونڈ توں جان چھڈان دی کھینچل کردے دکھالی دیندے نیں۔ ترقی پسند تحریک دے فکری پرچھاویں انور چودھری دے ناول "سانگا" وچ وی دسدے نیں۔ ایہدی کہانی کامیاں، مزارعیاں تے زمینداراں دے آل دوالے گھمدی اے۔ جیہدے وچ وڈیریاں تے جاگیرداراں دے ظلم اوہناں نوں واج چکن تے مجبور کردے نیں۔

سماج اُچے نیویں لوکاں دا جیہا اکٹھ اے جیہدے وچ لوک اپنی تے دوجے دی بھلائی تے اکٹھے سماج دی بھلائی واسطے اکٹھیاں ہتھ پیر مار دے نیں۔ جدوں اکٹھ وچ انصاف یاں برابری نہ رہوے تاں فیروہناں اکٹھ سماج دے وگاڑ تے سماجی برائیاں دا موجب بن جاند اے۔ ایہہ سماجی وگاڑ کدی مذہب دیناں تے، کدی حق کھوہن کدی شخصی پسند ناپسند کدی ذات برادری دے طعنیاں تے معنیاں پاروں اگھر کھلوندا اے۔ ایسے سماجی وگاڑ تے ناہمواری دا اظہار ترقی پسند تحریک دے اثر پیٹھ الیکے پاکستانی پنجابی ناولاں وچ گورھا اے۔ سماج وچ مذہب دے ناں اتے اچھے وگاڑ دا پرچھاواں ظفر لشاری ہوراں دے ناول 'ناز و' وچ اے۔ جدوں ناز و ایس سوچ وچ پھسی سی کہ اوہ اک ہندو دی دھی اے اختر اوہنوں دلیلاں نال سمجھایا جے توں مسلماناں دے گھر وڈی ہوئی ایں تے تیراویا وی مسلمان نال ہو یا ایس لئی توں مسلمان ایں۔

سماجی وگاڑ تے اُتھل پتھل نوں رضیہ نور محمد ہوراں اپنے ناول 'بلدے دیوے' وچ سامنے لیاند اے۔ ترقی پسند تحریک دے ایس فکری اثر دا چائن کہکشاں ملک ہوراں دے ناول 'چکڑ رنگی مورتی' وچ وی لکھدا اے۔ جدوں نماں زبیدہ

چاچے رکھے توں بچن واسطے کتھے کتھے رُلدی اے۔ نسرین بھٹی ہوراں دے ناول ”گھنجل“ وچ نکلیاں نکلیاں برائیاں ول دھیان دتا گیا اے۔ جیہڑیاں کجھ چر بعد وڈے سماجی وگاڑ دا کارن بندیاں نیں۔ اوہناں دے ناول وچ حکیم ہوراں دی سوانی، پھل تے حکیم ہوراں دیاں گلاں دا اپنیاں سوچاں تے وہاں راہیں غلط مطلب لیندی اے۔ اوہناں نوں چنگا ماڑا بولدیاں تے شور پاندیاں پوڑھیاں توں تھلے ڈھیہ جاندی اے۔ ایسے موقع تے لکھارن نے سماجی کرداراں راہیں وگاڑ دی نشاندہی کیتی اے۔ سماجی وگاڑاں نوں افضل احسن رندھاوا ہوراں اپنے ناول ”سورج گرہن“ وچ دکھان دا آہر کیتا۔

سماج دیاں ناہمواریاں تے وگاڑاں نوں فرزند علی ہوراں دی بڑے سوہنے تے سچے ڈھنگ نال دکھایا اے۔ اوہناں دے چوکھے ناولاں وچ ایس وگاڑ دیلشکارے نظری پیندے نیں۔ اوہناں موجب سماج دی یتیم زنانی نوں ویاہ کرن داوی حق نہیں۔ اوہنوں اوہدے ساک اپنے مطلب واسطے رتدے نیں جے اوہ اوہناں دے آکھے نہ لگے تے لوک اوہدا حقہ پانی بند کر دیندے نیں۔

حسین شاہد ہوراں دا ناول ’ڈراکل‘ جیہڑا ترقی پسندی دے فکری اثرات توں ڈاڈھا متاثر اے۔ ایہہ ناول دیس پنجاب دی سماجی ناہمواری توں پیدا ہون والے وگاڑاں نوں کھ رکھ دیاں الکیا گیا۔ ناول اوہناں وگاڑاں دا سچا تے سچا مہاندرا دکھاندا اے۔ حسین شاہد ہوری اپنے ناول دے پاتر ”اروڑے“ راہیں سماجی ناہمواری نوں بیان کیتا۔ سماجی ناہمواری تے وگاڑ دے نمونے فوزیہ رفیق ہوراں دے ناول ’سکینہ‘ وچ وی بھروس وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں اپنے ناول وچ نمائیاں تے ہینیاں نال زیاتیاں توں منع کیتا اوہناں اپنے بھرا دی گل بات راہیں مولوی نوں نمائیاں تے کمزور طبقے نوں مارن توں ٹھاکیا۔ زاہد حسن ہوراں ناول ”تسی دھرتی“ سماجی وگاڑاں تے برائیاں راہیں چنگی طرح پردے لاہے نیں۔ ویسے خاں تے ولا رادے پتر چوریاں کردے فیرجشن وی مناندے وگاڑ پیدا کر کے اوہناں تے فخر محسوس کردے نیں۔

”ویسے خاں تے ولا رادے پتر پرہیں وچ اپنی کسے نویں کیتی چوری بارے

سناوندے ہوئے ہسدے ہسدے مودھے ہوندے۔ کئی واریں تاں اسیں لکھن جا

رہے ہوندے آں تاں اُجاڑ راہاں وچ سانوں کسے ہور تھاہرے لکھن لئی جاندے

ہوئے اوہ لوک ملدے، جیہناں دے گھرا سیں جا کے چوری کرنی ہوندی“۔ (15)

مختصر ایہہ پئی ترقی پسند پنجابی ناول کاراں اپنے ناولاں وچ طبقاتی ونڈ تے ایہدے توں پھس دیاں سماجی برائیاں دی کھل ڈلھ نال بندیا کیتی اے انساناں دے حقان واسطے سد ادا اے۔ ترقی پسند پاکستانی پنجابی ناولاں اتے ترقی پسند

تحریک دے فکری اثرات بڑے گوڑھے نیں۔ جیہناں پاروں پنجابی ناول دامونہہ مہاندرا چنگا سوہنا تے من موہنا ہو گیا اے۔ پنجابی ناول کاراں حیاتی دے ہر کچھ دے حوالے نال اثرات نوں کھلے دل قبولیا۔ جیویں سماج دی اصلاح، تعلیمی شعور نوں ودھانا، ویسی تے تہذیبی مکھ مہاندرا سامنے لیاؤنا، طبقاتی ونڈ نوں بندنا، انسان دوستی، سوانیاں دے حقان لئی واک مارنا، مقصدیت تے حقیقت پسندی دی جانکاری جیسے مثبت آزاد تے کمزور لڑ پچر جیسے منفی اثرات نوں کھلے دل نال قبول کیتا۔ پاکستانی پنجابی ناول کاری پنجابی ادب دی وڈی صنف دے طور تے منی جانندی اے جیہدے وچ ہر رنگ، انگ تے کچھ دے حوالے نال ناول لکھے جا رہے نیں۔

حوالے

- 1- لشاری ظفر، نازو، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، ۶۸۹۱ء، دو جلد ایڈیشن، ص ۸۲
- 2- فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور، پنجابی مرکز، ۹۰۰۲ء، ص ۵۲
- 3- تارڑ، مستنصر حسین، پکھیرو، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، ۸۱۰۲ء، ص ۹
- 4- رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور، مکتبہ معین الادب، ۶۷۹۱ء، ص ۲۷۲، ۲۷۳
- 5- نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور، اقدس پبلی کیشنز، ۶۷۹۱ء، ص ۱۴۱
- 6- کہکشاں ملک، چکڑ رگی مورتی، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل ۸۸۹۱ء، ص ۴۲
- 7- نسرین بھٹی، گھنچل، لاہور، فہر و سنز لیمیٹڈ، ۸۸۹۱ء، ص ۶۰۱
- 8- فرزند علی، تائی، لاہور، مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، دوسری وار، جون ۸۱۰۲ء، ص ۱۷
- 9- فرزند علی، بھٹھل، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دسمبر ۵۹۹۱ء، ص ۸۳۳
- 10- احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور، الاکونیشن پبلیک گراؤنڈ، ۸۹۹۱ء، ص ۱۴
- 11- حسین شاہد، ڈراکل، لاہور، عزیز پبلشرز، ۵۹۹۱ء، ص ۳۳
- 12- رندھاوا، افضل احسن، سورج گرہن، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جلدی وار، اکتوبر ۶۹۹۱ء، ص ۲۲
- 13- طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان، ندیم شفیق پرنٹرز، ۰۹۹۱ء، ص ۷۷۲
- 14- فوزیہ رفیق، سیکنہ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۷۰۰۲ء، ص ۲۳
- 15- زاہد حسن، تہی دھرتی، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۵۱۰۲ء، ص ۱۰۱